

Semnan University

Journal of Applied Arts

Journal Homepage: <http://aaj.semnan.ac.ir>
ISSN: [2821-0670](http://aaj.semnan.ac.ir)

Scientific– Research Article

Study of Figures and Pahlavi Inscriptions on Sasanian Bullae in the National Museum Archive of Iran

Masoud Rashidi Nezhad¹ (Corresponding Author), Seyed Mehdi Mousavi Kouhpar²,
Cyrus Nasrollahzadeh³

¹ Ph.D. Graduate, Dept. of Archaeology- Historical, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

² Professor, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

³ Professor, Department of Culture and Ancient Languages, Faculty of Linguistics, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran.

(Received: 28.11.2024, Revised: 04.06.2025, Accepted: 07.06.2025)

<https://doi.org/10.22075/aaj.2025.35821.1312>

Abstract

Sasanian bullae or stamped clay labels are data that were attached to administrative and commercial letters or packages. Sasanian bullae are indicative of the administrative structure, commerce and other cultural concepts, which usually differ from each other in the sealed figures, size and the number of times they have been stamped. In these data, we encounter the ranks and positions of those who dealt with the clay seals, as well as praises, prayers, geometric symbols, and other cultural phenomena of the Sasanian period. The symbols, especially the dynamic and static representations of animals and humans on the bullae, indicate seals that are characterized by prominence and stability. Among these, some human representations and most animal species are adorned with celestial symbols, wearing a divine covering. Also, the inscriptions on the bullae written in both Pahlavi script-inscriptional and cursive convey the enduring and dynamic culture of Iran and the Zoroastrian faith and other beliefs during that period. These inscriptions also mention the names and recognized administrative positions of this era which despite their simplicity, reflect a well-organized social structure. Nevertheless, what this research presents includes the ranks mentioned on the clay seals, the diversity of names and representations of individuals, the accuracy or inaccuracy of attributing symbols, especially monograms, human busts, and animal species to clergy in some of 50 unregistered archaeological bullae from the National Museum's archive. Although many of these bullae are worn and damaged, reading their symbols, and Pahlavi inscriptions will significantly aid us in reconstructing the social and artistic fabric of the Sasanian kingdom. To achieve this, we utilized library studies and documentation of these data, along with the challenging reading of the Pahlavi inscriptions on the Sasanian bullae. Our aim in writing this article is to examine the sociology of the Sasanian period based on the inscriptions, designs and symbols of the bullae in the archives of the National Museum. To better understand these features, the symbols and inscriptions have been examined. Undoubtedly, since seals represented an advanced administrative structure throughout the Sasanian Empire, their reflection on bullae is an attempt to create culture and commemorate valuable cultural heritage. By examining the unprovenanced bullae held in the National Museum's treasury, it is possible to address, to some extent, certain historical or scientific ambiguities or unspoken aspects. Processing the concepts sealed onto these bullae assists us in better understanding Sasanian culture and society, for instance, by clarifying attributions commonly made when interpreting names and motifs, particularly symbols. To achieve this, we will focus on names, titles, and, among the motifs, monograms and human busts, as well as animal species, especially rams and goats, which reflect the ritualistic foundation of Sasanian society, and the Pahlavi inscriptions on the bullae, which represent name prefixes or family names, inscription symbols or abbreviations, programs or multifaceted attributes, organizational positions, place names, personal names, eulogies, and ideograms (concepts). The present research, adopting a historical and analytical approach to documentation, including photography, design analysis, typology, reading Pahlavi inscriptions, and reinterpreting the historical themes of 50 bullae from the museum's collection, identified by the code 3722 K-B, has been conducted. Here, these bullae are further identified by the addition of sequential numbers.

Keywords: Sasanian, Bullae, Culture, Pahlavi Writings.

1- Email: mrashidinejad7@gmail.com

2- Email: m_mousavi@modares.ac.ir

3- Email: cyrusnasr@gmail.com

How to cite: Rashidi Nezhad, M., Mousavi Kouhpar, S.M. and Nasrollahzadeh, C. (2026). Study of Figures and Pahlavi Inscriptions on Sasanian Bullae in the National Museum Archive of Iran, *Journal of Applied Arts*, 6(2), 119-130. Doi: [10.22075/aaj.2025.35821.1312](https://doi.org/10.22075/aaj.2025.35821.1312)

بررسی نقش مایه‌ها و نبشته‌های پهلوی گل مهرهای ساسانی گنجینه موزه ملی ایران

مسعود رشیدی نژاد (نویسنده مسئول)^۱

سیدمهدی موسوی کوهپیر^۲

سیروس نصرالله‌زاده^۳

^۱ دانش‌آموخته دکتری، گروه باستان‌شناسی - گرایش تاریخی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

^۲ استاد، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

^۳ استاد، گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی، پژوهشکده زبان‌شناسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۹/۰۸، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۴، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۴/۰۳/۱۷)

<https://doi.org/10.22075/aaj.2025.35821.1312>

چکیده

گل‌مهرهای ساسانی یا برجسب‌های گلی مهر شده داده‌هایی هستند که به نامه‌ها یا بسته‌های اداری و بازرگانی پیوست می‌شدند. در این داده‌ها به نام، نشان و رسته کسانی که با گل‌مهرها سر و کار داشتند مانند بازرگانان، کارمندان، مدیران و بسیاری دیگر از جامعه ساسانی برمی‌خوریم. افزون بر این ستایش‌ها، نیایش‌های پهلوی، نمادهای هندسی و دیگر پدیده‌های فرهنگی دوره ساسانی مانند آرایه‌های جانوری و انسانی یا نمادهای دیگر آیین‌ها و مفاهیم معمول آن دوران بر گل‌مهرها به چشم می‌خورند و روی هم رفته می‌توان گفت پیام‌های آیینی و اسطوره‌ای آن‌ها بارزتر از دیگر مفاهیم است مانند برخی آرایه‌های انسانی و بیشتر گونه‌های جانوری در کنار نمادهای آسمانی که بیش از هرچیز یادآور بزرگداشت آن‌ها در فرهنگ دیرپا و پویای ایرانی و سپنتایی آیین مزدیسنا است همچنین نمایشگر دانش ستاره‌شناسی و پویش آسمان در ایران باستان است. نگاشته‌های گل‌مهرها نیز با دو نویسه پهلوی کتیبه‌ای و پیوسته یا شکسته است که از دبیره‌های پرکاربرد آن دوران بوده‌است. در این نبشته‌ها از نام‌ها و پایگاه‌های شناخته شده اداری این دوره نام برده شده‌است که با همه سادگی بیانگر ساختار اجتماعی سامان یافته‌ای هستند. با این همه آنچه در این پژوهش آمده رتبه‌های نامبرده شده در گل‌مهرها، گوناگونی نام و آرایه افراد، درستی یا نادرستی انتساب نمادها به‌ویژه مونوگرام‌ها، نیم‌تنه‌های انسانی و گونه‌های جانوری به روحانیون در شماری از ۵۰ گل‌مهر بدون شناسنامه باستان‌شناسی گنجینه موزه ملی است. با آن‌که بسیاری از این گل‌مهرها فرسوده و آسیب دیده‌اند خوانش آرایه‌ها، نمادها و نبشته‌های پهلوی آن‌ها در بازسازی بافت اجتماعی و هنری پادشاهی ساسانی کمک شایانی به ما خواهند کرد که برای دستیابی به این مهم از روش مطالعات استنادی و مستندنگاری این داده‌ها به‌همراه خوانش دشوار نبشته‌های پهلوی گل‌مهرهای ساسانی بهره بردیم.

واژه‌های کلیدی: ساسانی، گل‌مهر، فرهنگ، نبشته‌های پهلوی.

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «پژوهش باستان‌شناختی پنجاه گل‌مهر منسوب به دوره ساسانی موجود در گنجینه موزه ملی» در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس تهران است که به راهنمایی نویسنده دوم و سوم انجام شده‌است.

1- Email: mrashidinejad7@gmail.com

2- Email: m_mousavi@modares.ac.ir

3- Email: cyrusnasr@gmail.com

شیوه ارجاع به این مقاله: رشیدی نژاد، مسعود؛ موسوی کوهپیر، سیدمهدی و نصرالله‌زاده، سیروس. (۱۴۰۵). بررسی

نقش مایه‌ها و نبشته‌های پهلوی گل‌مهرهای ساسانی گنجینه موزه ملی ایران، نشریه هنرهای کاربردی، ۶(۲).

Doi: 10.22075/aaj.2025.35821.1312. ۱۳۰-۱۱۹

با خوانش گل‌مهرهای بدون شناسنامه گنجینه موزه ملی می‌توان بخشی از ابهامات یا ناگفته‌های تاریخی یا علمی را تا اندازه‌ای پاسخگو بود. در این گفتار به جامعه ساسانی برپایه نگاشته‌ها و اشکال گوناگون مهر شده بر گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی می‌پردازیم. پردازش مفاهیم مهر شده بر گل‌مهرها ما را در شناخت و درک بهتر فرهنگ و جامعه ساسانی یاری می‌کند مانند روشنگری پیرامون انتساب‌هایی که در خوانش نام‌ها و آرایه‌ها به‌ویژه نمادها معمول است. برای دستیابی به این مهم به نام‌ها، سمت‌ها و در میان آرایه‌ها مونوگرام‌ها و نیم‌تنه‌های انسانی و گونه‌های جانوری به‌ویژه قوچ و بز که بیانگر شالوده آیینی جامعه ساسانی است و نویسه‌های پهلوی گل‌مهرها که بیانگر پیشوند نام یا نام‌خانوادگی، نماد نبشته‌ها یا کوتاه نبشته‌ها، برنامه یا صفت‌های چندوجهی، پست‌های سازمانی، نام جاه‌ها، نام افراد، ستایش‌نامه‌ها، و اندیشه‌نگارها (کانسپت‌ها) است می‌پردازیم.

پرسش‌ها: بارزترین پرسش این پژوهش این است که فراوانی و گوناگونی نام‌ها و پیشه‌ها و در برخی آرایه‌های انسانی بدون نام و نشان می‌تواند گویای دسترسی و آشنایی همگان به مهر و گل‌مهر باشد؟ هنر و نمادهای به نمایش درآمده در گل‌مهرها گویای چیست؟

پیشینه پژوهش

تاکنون گل‌مهرهای ساسانی در بسیاری از پیمایش‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی به‌دست آمده‌است که از دیدگاه نمادشناسی و کتیبه‌شناسی مورد توجه قرار گرفته‌اند. برجسته‌ترین آن‌ها کاوش‌های پژوهشگران خاور نزدیک موزه متروپلیتن در قصر ابونصر (۱۹۳۲)، کاوش‌های تیم آلمانی به سرپرستی هوف (۷۸-۱۹۷۶) در تخت سلیمان و گزارش گل‌مهرهای آن‌جا از سوی روبرت گوبل در کتاب «Die Tonbullen vom Tacht-e Suleiman» (۱۹۷۶)، بوده‌است. همچنین کاوش‌های هیأت فرانسوی در تورنگ تپه توسط بوشارلا و لوکمت (۱۹۸۷)؛ خوانش گل‌مهرهای آن‌جا و

ساماندهی گل‌مهرهای موزه متروپلیتن به‌کوشش گیزلین در مقاله «Bullae from the Pahlavi Archive at the University of California, Berkeley» (۱۹۶۶)، نبشته‌های گل‌مهرهای موزه ملی که اکبرزاده و دریایی در مقاله «Sasanian Bullae at the National Museum of Iran» (۲۰۱۲)، به آن پرداخته‌اند؛ نمونه‌های تل قلعه کازرون که مانند سه نمونه یافت شده از سپیدان (بیضا) در نزدیکی مرودشت با نام بیشاپور بر یکی از گل‌مهرهای اداری آن‌جا است که عسکری چاوردی و کارلو جووانی چرتی در مقاله «Preliminary notes on two small groups of Sasanian bullae recently discovered in Fārs» (۲۰۱۳)، به آن پرداخته‌اند؛ گل‌مهرهای بازگشتی از موزه شیکاگو که قاسمی در مقاله «Study a collection of clay bullae in the National Sasanian Museum of Iran, m returned from the United States of America» (۲۰۲۱)، و غیره است. راهبرد علمی این پژوهش‌ها پاسخگوی برخی پرسش‌ها و ناگفته‌های تاریخی و اجتماعی دوره ساسانی است هر چند که برداشت‌های کلی و هدفمند برخی از آن‌ها که همچنان بازنشر می‌شود نیازمند بازنگری است. در این گفتار افزون بر خوانش نمادها و نبشته‌ها تلاش گردیده تا بافت اداری و اجتماعی شاهنشاهی ساسانی و دسترسی همگان به این داده‌ها نیز بازخوانی شود. نکته ارزشمندی که شریفیان، فکری‌پور و حیدرپور در مقاله «بررسی نقش‌مایه‌ها و کتیبه‌های تعدادی از مهرهای ساسانی موزه بوعلی سینا همدان» (۱۳۹۹)، نیز پیرامون مهرهای ساسانی موزه بوعلی به کوتاهی به آن پرداخته‌است کاربری، آشنایی و آگاهی عمومی از این داده‌ها است که همراه نشانه‌های فراوان دیگر این دوره نمی‌توان نادیده انگاشت. بنابراین، با خوانش این داده‌ها، بیش از پیش در پی برانگیختن این پرسش هستیم که آیا پردازش و پیوند داده‌های این دوره می‌تواند فراتر از ساختارهای شناخته‌شده اجتماعی و سیاسی، به معنای شکل‌گیری جامعه‌ای پویا باشد که در آن هر رسته با دیگر رسته‌ها همپوشانی و سازگاری داشته باشد؟

روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو با رویکردی تاریخی و تحلیلی به مستندنگاری که شامل عکس‌برداری، طراحی، گونه‌شناسی، خوانش نبشته‌های پهلوی و بازخوانی بن‌مایه‌های تاریخی ۵۰ گل‌مهر گنجینه موزه با شناسه ۳۷۲۲ ک- ب پرداخته‌است که در این‌جا با افزودن شماره‌هایی از یکدیگر شناسایی می‌گردند.

مبانی نظری

نبشته‌های پهلوی گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی

گل‌مهرهای ساسانی بیشتر به اسناد رسمی یا کالاهای بازرگانی پیوست می‌شدند که گاهی با نام‌ها، سمت‌ها و ستایش‌ها همراهند. این نبشته‌ها همواره با نمادهای مورد پسند به سبک دوره ساسانی که بیشتر نمودی آیینی و اساطیری دارند آزين گشته‌اند. آسیب‌دیدگی و فرسودگی گل‌مهرها در بسیاری موارد خوانششان را دشوار یا ناممکن ساخته‌است. به باور ژینیو ۲ گونه‌نویسه در این دوره به‌کار می‌رفته‌است که شامل نویسه‌های کتیبه‌ای (گشته دبیره) و کتابی یا پیوسته (هام یا آم دبیره) است و بیشتر در نامه‌نگاری و غیره به‌کار می‌رفته‌است (Gignoux, 1971: 535-542). گفتنی است از دسته اول در مهرهای دوران آغازین ساسانی (اردشیر اول ساسانی)، از دسته دوم در گل‌مهرهای قصر ابونصر از نیمه پایانی دوره ساسانی به‌دست آمده‌است (Winlock and Walter Hauser, 1934: 3-22). با این همه فرای (Frye, s.QAN 60 ff) یادآور می‌شود که سبک نخست همزمان با زنگری‌های سیاسی و اجتماعی در زمان خسرو اول نیز به‌کار می‌رفته‌است (گوبل، ۱۳۸۴: ۷۷). از سوی دیگر (فکری‌پور، ۱۳۹۱: ۵۲-۳۹) نویسه (گل‌مهرها) را پیوسته و از نیمه دوم یا پایانی پادشاهی ساسانی می‌داند. استناد ما در خوانش نویسه‌ها بر پایه پژوهش گوبل پیرامون گل‌مهرهای تخت سلیمان است که او نیز در حرف‌نویسی پهلوی از کتاب نیبرگ و در آوانویسی از کتاب مکنزی بهره برده‌است (گوبل، ۱۳۸۴: ۷۷).

جایگاه مهر و گل‌مهر دوره ساسانی

گل‌مهرهای ساسانی دارای کاربردهای گوناگون اداری، بازرگانی، دودمانی و آیینی بودند که با مهرهایی آراسته

به مفاهیم هنری و فرهنگی که در دسترس رسته‌ها و پیشه‌های گوناگون بود مهر می‌شدند. نگاشته‌های پس از اسلام مانند بلاذری در فتوح البلدان گویای این است که مهر کردن گزارشات مالیاتی از سوی شاهنشاه (ساسانی) انجام می‌گرفته‌است (بلاذری، ۱۳۴۶: ۳۶۹-۳۶۸)، مسعودی نیز آورده‌است که (مسعودی، ۱۳۷۰: ۲۷۳-۲۷۲)؛ خسروپرویز نه مهر با آرایه‌های پادشاه، سوارکار، باز و سرگراز داشت (شهیدی، ۱۳۸۵: ۴۱-۲۷). انوشیروان نیز دارای چهارمهر به نام‌های مهرباز، (انگشتی مالیاتی و آراسته)، مهر زمین‌های دولتی (با انگشتی زمین‌داری و آراسته به آبادی)، مهر شهر بکی (محتسبی): انگشتی مخارج با نگین یاقوت سرمه‌ای و کبود با آرایه درنگ و مهر برید انگشتی خاص برپ (چهارپایان) که نگین یاقوت سرخ با آرایه امید یا به گفته دکتر همایون فرخ (شتاب) بوده‌است (جدی، ۱۳۹۲: ۱۱۳). ابوسعید عبدالحی بن‌ضحاک بن محمود گردیزی در زین‌الخبر آورده که در زمان عبدالرشید غزنوی ۴۴۴-۴۴۱ ه‍.ق در گنجینه خسروپرویز کیسه‌ای یافتند که در آن نه انگشتی بود که یکی دارای یاقوت سرخ آراسته به چهره او و گرداگردش برنام او نوشته شده بود و منشورها و شناسنامه با آن‌ها مهر می‌شدند و دیگری با آرایه جره (جانور نر) با حلقه‌ای از زر، سوم انگشتی با نگین جزع (سنگی سیاه با خال خال سفید) با آرایه سواری در حال تاخت با حلقه‌ای زرین که با آن کیسه‌های بریدان (چاپار یا پیک) مهر می‌کردند، چهارم انگشتی با نگین یاقوت سرخ و آرایه قوچ کوهی با حلقه‌ای زرین که با آن امان نامه‌ها مهر می‌شدند، پنجم انگشتی که نگینش یاقوت سرخ بود با حلقه‌ای آراسته به مروارید با آرایه جره چرغی (مرغ شکاری) که با آن گنجینه جواهر، جامه‌خانه‌ها و پیرایه را مهر می‌کرد، انگشتی ششم با آرایه باز که نامه پادشاهان با آن مهر می‌شد، هفتمی با آرایه مگس برای کیفر مردم کشان یا آزادی آن‌ها بود، هشتمی با نگین آهنی که چون به گرمابه یا آبن می‌رفت آن را در انگشت می‌کرد، نهمی که از آن توصیفی در دست نیست (نفیسی، ۱۳۳۱: ۱۶۷). فرونی مهرها از زمان قباد تا خسرو انوشیروان و خسروپرویز را

استانداران^۳ بوده‌اند. مهر مغان بیشتر پیرامون دادرسی بود و نام‌های داور^۴ و در سده ۶ میلادی (دوستدار و پشتیبان تهیدستان)^۵ نیز بر آن‌ها دیده می‌شود. گاهی نیز مهرها از سوی مقامات آیینی که با باج و خراج و کارهای اداری و آیینی سر و کار داشتند؛ مانند موم^۶ و موبدان^۷ به کار می‌رفتند (Choksy, 1988: 139). فرماندهان سواره نظام^۸ و ژنرال‌ها^۹ نیز اسناد نظامی را مهر می‌کردند. در نسک ۹۹، بندهای ۱-۳ نامک مادیگان هزار دادستان بر کاربرد و ارزش پنج مهر بسیار تأکید شده‌است. برای نمونه: "نامه‌ای که مرد با مهر خود مهر کرد، اگر (در میان) مهرهای معتبر روی (این سند) مهر دیگری نیز وجود داشته باشد که جعل نشده‌است، از آن‌جا که مربوط به شخصی است که این سند را با مهر معتبر خود نوشت و مهر و موم کرد، معتبر محسوب می‌شود" (Perikhanian, 1997: 225).

گل مهرهای ساسانی گنجینه موزه ملی

پژوهش ما بیش از هر چیز به گل‌مهرهایی با آرایه‌های انسانی و نام و نشان‌های آیینی این دوره مانند مغ و پرستار و نمادهای پرارزشی مانند منوگرام‌ها یا نشانه‌ها است که آمیخته‌ای از نمادهای آسمانی و زمینی است. بیشتر آرایه‌ها مانند بزکوهی، اسب و شتر با پیامی آیینی و اسطوره‌ای به روحانیون نسبت داده شده‌اند که در این‌جا تلاش می‌کنیم درستی یا نادرستی آن را بیان کنیم. در این‌باره انجام نشدن پژوهش‌های کافی و کمیابی یا نایابی (یا ناشناختگی) نام برخی پیشه‌ها به‌ویژه بازرگانان و دبیران که سازش بیشتری با مهر و گل‌مهر داشتند آشکار است. در نبشته‌های پهلوی روحانیون از برای دایره‌کاری، دارندگی و ساختار آیینی جامعه ساسانی از توانمندان بودند بنابراین فراوانی نام و نشان ایشان پیامد جایگاه اجتماعی آن‌ها و نه نادیده انگاری دیگر پیشه‌ها بوده‌است. همان‌گونه که این فراوانی نام آمارگران در

می‌توان از (داده‌های باستان‌شناسی)، گزارشات طبری، ابوعلی مسکویه و مسعودی نسبت به زمان بهرام که یک مهر (!) برای همه امور به کار می‌رفت دریافت (همان: ۱۱۶).

در شاهنامه فردوسی در داستان پذیرایی باغبان از شاپور (شاپور اورمزد) که از بند قیصر روم آزاد شده بود (شاهنامه جلال خالقی‌مطلق و محمود امیدسالار، چاپ مسکو، ۱۳۸۴: ۳۱۳)؛ آمده‌است:

نهانی به پالیزبان (باغبان) گفت شاه

که از مهتر (خردبرزین) ده گل‌مهر خواه

چو بشنید از او این سخن باغبان

گل و مک و می خواست و آمد دمان

جهاندار بنهاد بر گل نگین

بدان باغبان داد و کرد آفرین

سپیده دمان مرد با مهر شاه

بر موبدان موبد آمد پگاه ...

چو موبد نگه کرد و آن مهر دید

زشادی دل رایزن بردمید

یا آن‌جا که کیسه مهر و موم شده وزیر اردشیر و رهایی‌شاپور از مرگ را به تصویر می‌کشد. افزون بر این نمونه‌ها داده‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی و نبشته‌های پهلوی نیز ارزش مهر و گل‌مهر و سامان اداری آن دوره را تا اندازه‌ای آشکار می‌سازد. مانند بند ۷۷ فصل ۴۴ مادیگان هزاردادستان می‌خوانیم «سندی که مهر بر آن مهو شده و (نیز) اظهارنامه‌ای که مهر آن از میان رفته باشد، بی‌ارزش است، (واژه) بی‌ارزش به (چنین) سند و اظهارنامه‌ای گفته می‌شود». در بند ۱۷ و آن (نیز) گفته شده‌است که چنان‌چه شخصی بگوید که: «من این سند را به تو دادم» آن‌گاه هم گل (گل‌مهر یا در پهلوی گل آوشت یا گل آوشتک) و هم سند باید داده شود (بهرامان، ۱۳۹۱: ۳۸۷-۳۳۵). بر پایه پژوهش‌ها برخی از مهرهای این دوره از آن بازرگانان خرده پا بود و یا ۳ گونه دیگر آن‌ها در دست باجگیران یا آمارگران^۱، فرمانداران^۲ و یا دیگر افراد مانند

¹ *āmārgar*

² *šahrab*

³ *ōstāndār*

⁴ *Dādwar*

⁵ (*Driyōšān dādwar*) *jādaggōw ud*

⁶ Mow

⁷ Mowbed

⁸ Aspbed

⁹ Spāhbed

زمان پادشاهی قباد سرآمد دیگر پیشه‌ها بوده‌است. برای آشنایی بیشتر با جایگاه این نام و نشان‌ها نبشته‌های پهلوی بیانگر چنین رویکردی است مانند نبود نام روحانیون در سنگ نبشته‌های پهلوی شاهنشاهی اردشیر، شاپور اول و نرسه در کعبه زرتشت، حاجی‌آباد و پایکولی که بیانگر برتری لشکریان بر ایشان (روحانیون) بوده‌است و یا داده‌های مهرشناسی از دوره پادشاهی قباد- خسروانشیروان که گویای اداره هر کوست به نمایندگی اران سپاهبدان است که پیش از ایشان بر دوش پادگوسپانان بود (نگاه کنید به خراشادی، ۱۳۹۵: ۵۷-۵۵). در نامه‌تنسر که (هیربدان هیربد) به دستور اردشیر برای فرمانروای یزخشوارگر (طبرستان) نگاشته‌است از رده‌های روحانی، جنگجو، دبیر، روستایی (واستریوشان)، پیشه‌ور و شهری (هوتخشان) یاد شده‌است (مینوی، ۱۳۵۴: ۱۲۴-۱۲۳). «بدانید که مردم در دین چهار گروهند ... و سر آن پادشاه است؛ نخستین تن اصحاب دین و این عضو دیگراره بر اصناف است: حکام و عباد و زهاد و سدنه (دربانان و خادمان) و معلمان، گروه دوم یعنی گروه کارزار و ایشان بر دو بخشند؛ سواره و پیاده، پس از آن جایگاه و کردار متفاوت، گروه سوم دبیرها و ایشان هم چند بخشند؛ دبیر محاسبات، خوراک سجلات (سجل؛ شناسنامه) و شروط و ...» (همان: ۱۳۵۴). بر پایه پژوهش نیبرگ چیدمان مردمی دوره ساسانی این‌گونه بیان شده‌است: در گاهان خویتو سپاه یا گروه آزاده (برابر نر- مرد)، ایریمن (انجمن دینی)، ورزنه (چراگاه، گروه اجتماعی که با گاو سر و کار داشته‌است) و در اوستای نو از چهار بخش آثرون (روحانیان)، رته ایشتر (ایستاده بر گردونه، جنگاوران، ارتشتار)، واستر یوفشوینتت (کشاورز و دامپرور) و پیشه‌وران (huitiš) یاد شده‌است (مختاریان و کیالی، ۱۳۸۹: ۷-۱). در این‌باره سنگ نبشته‌ها سده سوم میلادی نیز بیانگر این است که شهرداران، ویسپوهران، وزرگان و آزادان از جایگاه درخوری برخوردار بودند (خراشادی، ۱۳۹۵: ۵۴-۵۳).

سمت‌ها و آرایه‌های گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی
آرایه‌های انسانی گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی همگی

از نیم‌تنه و نیم‌رخ راست و یا از روبه‌رو با پوشش و آرایشی زیبا به نمایش درآمده‌اند مانند آن‌چه در گل‌مهرهای دبیرخانه قصر ابونصر (سده ۴ و ۵ م.) و تخت سلیمان می‌بینیم (Gyselen, 1987: 222-223; Winlock et al, 1934: 3-22). نام‌های آمده بر این گل‌مهرها شامل هوداد و مگیاه، مگویت، باریدل، آپستین (آبتین)، ذراپ دلیر، ماه شپید، پیروز، (که این نام بر گل‌مهر به‌دست‌آمده در کنگاور نیز خوانش شده‌است)، بابک، فرداد و نیبهام است (تصویر ۱). از گوناگونی نام‌ها و آرایه‌های آراسته انسانی پیدا است که طیف گسترده‌ای از جامعه ساسانی با مهر و انگشتی نشان خود را بر نامه‌ها و کیسه‌ها مهر می‌کردند و به آن دسترسی داشتند. در این گل‌مهرها همچنین از سمت‌هایی مانند آمارگر، پریستار، موبد، مغ (آتش مغ) و اندرزبد نام برده شده‌است که گویای رسته اداری دارندگان مهر و انگشتی یا نام فرستنده و گیرنده پیام یا کالا است که در ادامه به آن‌ها می‌پردازیم (تصویر ۱ و ۲).

تصویر ۱- نشان مهری با آرایه قوچ و نام‌های انسانی و نشان انگشتی مهر شده بر گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی. منبع: (شناسه گل‌مهر ۳۷۲۲ ک-ب-۱)

آمارگر

آمارگران مدیران مالیاتی دوره ساسانی با مدیریت (اران آمارگر) بودند. ریچارد فرای گل‌مهر آراسته به یک مونوگرام از قصر ابونصر را برگرفته از سه واژه آمارگر در ردیف نخست، مگو (مغ) در ردیف دوم و میخ کار (سرسکه یا میخ ساز و ضراب باشی) در ردیف سوم خوانده‌است. در نامک مادیان هزاردستان موبد و آمارگر از مالکان مهر در زمان قباد بودند. در مهرهای این دوره با نام‌های ایران آمارگر (حسابدار شاهنشاهی)، در آمارگر (آمارگر دربار)، (پارس آمارگر) در مهری از قصر ابونصر برمی‌خوریم همچنین در پنج گل‌مهری که ریکا گیزلین

از ریشه آثروان و آسروان یا روحانی است (همان: ۶۳-۶۲). خویشکاری همانند پریستار و آذربد می‌تواند گویای بود و نبود یا جایگزینی برخی نام‌ها و رسته‌ها در درازای پادشاهی ساسانی بوده باشد.

تصویر ۲- در این گل‌مهر آرایه فرسوده یک کژدم همراه نام‌های آیینی پیرامونش دیده می‌شود. منبع: (گنجینه آرشیو موزه ملی. شناسه گل‌مهر ۳۷۲۲ ک-ب-۲)

موبد

از دیگر سمت‌های آمده بر گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی نام موبد است. موبدان موبد در اواسط این دوره از رسته بزرگان بود (شهسواری و موسوی‌کوهپیر، ۱۳۹۸: ۱۶۲-۱۴۷). مسعودی در مروج‌الذهب جایگاه موبدان را بالاتر از هیربدان می‌داند (کریستن‌سن، ۱۳۸۶: ۳۷۳). (دریایی، ۱۳۹۲: ۱۴۴) روحانیون دوره ساسانی را بنا به جایگاه‌شان موبدان، هیربدان، دستوران، دادوران و ردان می‌داند. موبدان خود را به منوش چیترا (چیترا) یا منوچهر پیشدادی می‌رسانند و به کارهای کشوری و آیینی می‌پرداختند و از سویی کارهای مردم نیز برابر با رهنمودها و پیش‌بینی ایشان سر و سامان می‌یافت و با گواهی موبدان به انجام می‌رسید. موبدان به‌ویژه در آذربایجان از زمین‌داران بودند و پیدا است که هر بخش از ایران دارای یک موبد بود و در سنگ نبشته‌ها از «بابک» موبد خسرو شازمهر، «ویذ شاهپور» موبد اردشیر خوره، «فرح شاهپور» موبد ایران خوره شاهپور، و «بافرگ» موبد میشان نام برده شده‌است (علی‌محمدنجات، ۱۳۹۰: ۳۳-۳۰). همچنین موبد یاور شهردادور (قاضی) در دادگری مسیحیان بود (تصویر ۳).

در سال ۱۹۸۹ در کتاب جغرافیای امپراطوری ساسانی با نام آمارگر گرگان، کومش و شهر رام پیروز از آن‌ها یاد کرده‌است. چنین می‌نماید که آمارگری هر خوره (شهر) بر عهده نماینده آن‌جا بوده‌است (حسنی، ۱۳۹۴: ۱۸۵-۱۹۴). گنجور (خزانه‌دار) نگهدار دارایی و سرمایه دولتی، (گنج آمار) دبیر نگهدار حساب‌های خزانه مانند مستوفی خزانه، (شهر آمار دبیر) نگهدار حساب‌های دربار شاهی یا همان مستوفی دربار، (آخر آمار دبیر) نگهدار آمار آخور پادشاهی دیگر آمارگران این دوره بودند. همچنین (آذربندگان آمارگر) مدیر مالی‌های آذربایجان، (واسپوهرگان آمارگر) حسابدار ایالت واسپوهرگان در ارمنستان و (در آمارگر) مدیر حسابداری و نماینده دخل و خرج دربار بودند (علی‌محمدنجات، ۱۳۹۰: ۴۴-۴۲ و ۷۳). شاید بتوان آخر آماردبیر دوره ساسانی با حسابدار (آمارگر) رمه (mušin zikirra hašna)، گنجینه‌داران (m.kapnuškip)، رشد (Rašda) (ارفعی، ۱۳۸۷: ۴۵-۴۳) در لوحه‌های باروی تخت جمشید برابر دانست (تصویر ۶).

پریستار

پیشینه و نقش پریستار از سمت‌های اداری و آیینی (پریستار آتش) آمده در گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی را می‌توان از برابر عیلامی آن *šatin* در نبشته ۱-۲: ۸۹۶۰ لوحه‌های گلی باروی هخامنشی (از سال سیزدهم تا بیست و هشتم پادشاهی داریوش بزرگ) دریافت (ارفعی، ۱۳۸۷: ۴۳). همانندی این دو دوره در هنر، شمار نشان مهرها و مدیریت داشته‌ها نیز به چشم می‌خورد (Garrison & Root, 2001: 11). روی هم رفته این نام در نیمه دوم شاهنشاهی ساسانی در وصف دینبران (روحانیون) با نام واژه پریستار آتش، دادورز، آموزگار و غیره به‌کار می‌بردند (علی‌محمدنجات، ۱۳۹۰: ۵۶)؛ (تصویر ۲). به گفته (قدیانی، ۱۳۸۴: ۱۴۰) رده آذربد (دست کم در دوره‌ای از شاهنشاهی ساسانی) پست‌ترین درجه روحانی را دارا بوده‌است که تنها به پاسداری آتش در آتشکده‌ها می‌پرداخت و واژه آذربد

تصویر ۳- گل‌مهرهای با آرایه شتر و نام مغ موبد. منبع: (گنجینه موزه ملی. شناسه گل‌مهر ۳۷۲۲ ک-ب-۳)

مغ

سمت مغ در دو گل‌مهر گنجینه موزه ملی به چشم می‌خورد (تصویر ۳ و ۴). این واژه در نبشته‌های ایران باستان و مدارک اداری و دولتی در تخت‌جمشید یا نبشته‌های نزدیک‌تر به‌ویژه نوشته‌های یونانی حضوری چشمگیر دارد (دیوینگ، ۱۳۹۰: ۱۵۶). موبد و مغ در اوستا مغوبیتی و در پهلوی مغوپت آمده‌است که شاید از ریش اوستایی «موغو» گرفته شده باشد که به معنی کار بزرگ و برجسته و خویشکاری است (شهسواری و موسوی‌کوهپر، ۱۳۹۸: ۱۶۲-۱۴۷؛ دوستخواه، ۱۳۸۵: ۵۶-۵۵). (در نیمه‌دوم شاهنشاهی ساسانی) مغان زیر گروه دینبران؛ داوران، علمای دینی (پایین‌ترین رتبه در میان آن‌ها مغان بودند)، موبدان، هیربدان و دسته‌های دیگر بودند. بر پایه مادیگان (مادیان) هزار دادستان مغان اندرزبد در امور زناشویی مشاوره می‌دادند (بهرامان، ۱۳۹۱: ۷۰)، تا این‌که در پایان دوره ساسانی جایگاه درخوری یافتند. در دربار ساسانی مغان اندرزبد رسته‌های دیگر را آموزش می‌دادند و از این‌رو مانند موبدان موبد خویشکاری همسانی داشتند (علی‌محمدنجات، ۱۳۹۰: ۶۳-۶۲). در این‌باره گیزلن مهرهایی با این نام را از آن دو دسته از مغان با سمت‌های اداری و غیر اداری می‌داند (Gyselen, 1995: 123). بی‌تردید فراوانی و برخورداری مغان از مهر به جایگاه‌های اجتماعی (به‌ویژه

در نیمه‌پایانی پادشاهی ساسانی) و اراده اداری و آیینی آن‌ها اشاره دارند. با این همه در جامعه‌ای دیوانی با ساز و کار سیاسی و اداری و بازرگانی پیچیده و پیشرفته، فراوانی مهر و دسترسی به مهر و گل‌مهر را می‌توان پدیده‌ای همگانی انگاشت.

تصویر ۴- گل‌مهری با آرایه مونوگرام و نام آتش مغ. منبع: (گنجینه موزه ملی. شناسه گل‌مهر ۳۷۲۲ ک-ب-۴)

اندرزبد (آموزگار)

در دوره ساسانی اندرزنامه‌نویسی بسیار و جایگاه اندرزبندی از مناصب مهم بوده‌است و اندرزبدان از خانواده روحانیون بودند و اندرزنامه‌هایی از خود به‌جا گذاشته‌اند مانند اندرزنامه اوشتر دانا به زبان پهلوی با نویسه آم دبیره (عقیقی، ۱۳۴۸: ۶۲۴-۶۰۲). این سمت در گل‌مهرهای قصر ابونصر و گل‌مهرهای آرشو موزه ملی نیز خوانده شده‌است (تصویر ۵). گیزلین گل‌مهرهایی با این سمت را در پوشش اداری اردشیر خوره قرار می‌دهد دو نامی (اندرزبد و فره اردشیر) که همزمان بر یک گل‌مهر گنجینه موزه ملی نیز دیده می‌شوند. این پیشوند در سنگ نبشته کعبه زرتشت از زمان شاپور اول ساسانی (اندرزبد سیستان) و در سنگ‌نبشته تخت‌جمشید از زمان شاپور سکانشاه ۳۰۹-۳۷۹ م. برادر شاپور دوم با نام سکستان هندرزبد آمده‌است. این برنامه و سمت مدافع درویشان و دادور از نام‌های پرکاربرد بودند که خسرو یکم برای اداره شهرها به او (دادور) مهری اختصاص داده بود. سمت مغان اندرزبد نیز که هم‌خانواده اندرزبدان است می‌تواند گویای گوناگونی و گستردگی دایره‌کاری ایشان است.

آرایه‌های قوچ و گونه‌هایی از این خانواده همراه با شتر، میمون و بسیاری دیگر را از آن مغان بدانند. ناگفته پیداست نمادهای ملی و میهنی که در همه هنرهای شاهنشاهی ساسانی دیده می‌شوند تنها گویای سپنتایی و بزرگداشت این باشندگان است و نه بیش از آن. همان‌گونه که در نبشته‌های پهلوی مانند ورگ در کارنامه اردشیر، از زمان پادشاهی خسرو یکم، یا غرم (قوچ) در شاهنامه فردوسی این‌گونه توصیف شده‌اند (مولایی، ۱۹۹۷: ۱۲۷-۱۱۷؛ رهبر و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۳۰-۲۰۹؛ لوکونین، ۱۳۸۴: ۸)؛ قوچ در این‌جا تنها پیام آور فرهمندی و نیکبختی شاهنشاه است نه تعلق آن به پادشاه. نادرستی این انتسابات را می‌توان در گل‌مهرهایی با آرایه‌های جانوری دیگر نیز دریافت. از سوی دیگر بسیاری گل‌مهرهای آراسته به این نمادها بی‌نام و نشان هستند. نمونه بارز آن چهار گل‌مهر گنجینه موزه ملی است که جز یکی همگی آن‌ها بدون نویسه پهلوی هستند (تصویر ۷). این گفته پیرامون نسبتی که (گوبل، ۱۳۸۴: ۶۴) میان آرایه اسب بالدار با آتشکده آذرگشنسب برقرار کرده نیز می‌تواند درست باشد.

تصویر ۷- آرایه‌های قوچ بر گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی. منبع: (شناسه گل‌مهر ۳۷۲۲ ک-ب-۷)

مونوگرام‌ها و تبارشناسی

به باور نگارنده فراوانی، گوناگونی، مفاهیم آیینی و فرهمندی مونوگرام‌ها از بارزهای فرهنگ ساسانی است و نشان آن‌ها در هنر نمادین پیش از این دوره نیز آشکار است. آن‌چه بیش از همه در میان شناسه‌هایی که برای کاربری مونوگرام‌ها مانند بار آوایشان (Gyselen, 1987: 11-14) مفروض است کاربرد آن‌ها برای شناسایی خانواده، سرزمین، تبار، رتبه و جایگاه اجتماعی دارندگان مهر و گل‌مهر است.

تصویر ۵- گل‌مهری با نبشته و آرایه مونوگرام. منبع: (گنجینه موزه ملی. شناسه گل‌مهر ۳۷۲۲ ک-ب-۵)

پایگاه‌های اداری

افزون بر نبشته‌های بلعیمی، مسعودی و ثعالبی پیرامون گستره بازرگانی ایالتی و سرزمینی پادشاهی ساسانی مهر، انگشتری، گل‌مهرهای مدیران و برگزیدگان به‌دست‌آمده از چین، هندوستان (پاکستان)، سریلانکا، آسیای مرکزی، نیپور بخوبی گویای چنین رویکردی (بازرگانی) است، پدیده‌ای که اشکال ابتدایی آن به دولت‌های نو پدید آغاز تاریخی و جوامع کشاورزی بازمی‌گردد (بیتس و پلاگ، ۱۳۸۷: ۲۹۵-۶). در گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی به نام‌های پایگاه‌های اداری و بازرگانی که برخی از آن‌ها از سکه‌خانه‌ها (ضرابخانه‌ها) شناخته شده این دوره مانند نام ماد، پارس، بیشاپور و فره (خوره) اردشیر (فیروزآباد)، آذرگشنسب (گنزک) برمی‌خوریم. گفتنی است نام‌هایی مانند آذرگشنسب، فره، آذر و برخی دیگر برای نامیدن اشخاص نیز به کار می‌رفتند (تصویر ۶).

تصویر ۶- نام آمارگر و فره اردشیر و بیشاپور که از جایگاه‌های اداری و آیینی مهر شده بر گل‌مهری از گنجینه موزه ملی است. منبع: (شناسه گل‌مهر ۳۷۲۲ ک-ب-۶)

آرایه‌های جانوری

همان‌گونه که پیشتر آمد فراوانی نام روحانیون به‌ویژه مغان سبب شده برخی پژوهشگران مانند فریه و موریه

گوناگونی مونوگرام‌ها به گستردگی و گوناگونی دیوانیان، دبیران و روحانیون و دیگر جایگاه‌های سازمانی در پادشاهی ساسانی است. گواه بارز آن مونوگرامی که روی کلاه بافرک، موبد میشان و یا مونوگرامی که بر کلاه «هرمز اردشیر» در نگار برجسته شاپور اول در نقش رجب به نشانه جانشینی آمده است (خراسادی، ۱۳۹۵: ۳۳۹ و ۳۴۷) که در این‌جا «حلقه‌ای دارای هلال ماه بر پایه T شکل است» (همان: ۲۱۲). از ناگفته‌های دیگر که نیازمند پژوهش‌های بیشتری است همانندی مونوگرام با نمادهای ساده‌تر سکه‌های ساتراپی فنیقیه و سکه‌های شکل (سیمین) اردشیر دوم و سوم هخامنشی در موزه مازندران است (Soortiji, Niknami and Khamseh, 2022: 59-85). همچنین سه‌گانگی (تثلیث) نمادهای بابلی (شمش، سین و ایشтар) (رشیدی‌نژاد و دیگران، ۱۴۰۳: ۲۹-۷) و نمونه‌های آمده بر سکه‌های اشکانی است با نمادهای آسمانی پیرامون مونوگرام‌ها همگونی دارند.

نتیجه‌گیری

نگاشته‌ها و نمادهای مهرها و گل‌مهرها گویای ناگفته‌های بسیاری از دوره ساسانی است. در این‌باره فراوانی و دسترسی به مهر، انگشتی و گل‌مهرها به‌ویژه گونه‌های نگاشته شده با نام‌ها و برنامه‌های گوناگون گویای پرکاربرد بودن آن‌ها، جایگاه آموزش و چه بسا توانایی خواندن و نوشتن همگان در شاهنشاهی ساسانی است. افزون بر این یافته‌های باستان‌شناختی در ایران و دیگر سرزمین‌ها و گواه تاریخ‌نویسان ایرانی می‌تواند گویای این ادعا در چنین بستر سامان یافته‌ای باشد. همچنین این داده‌های ارزشمند پیشینه هنری و نمادین (نمادهایی با پیکر انسانی، جانوری و هندسی یا نوشتاری) و نزدیکی برخی ساختارهای اداری شاهنشاهی ساسانی و هخامنشی و فراتر از آن را بازگو می‌کنند که بی‌تردید نیازمند کاوش و جستجوی بیشتر پژوهشگران ایران دوست ما است. دیگر نکات گل‌مهرهای آرشو موزه ملی بیان مفاهیم آیینی، اداری یا سیاسی پادشاهی ساسانی مانند هم‌خوانی نمادها، نام‌ها (آمارگر، مغ و اندرزید) با برخی

متون پهلوی مانند مادیگان هزار دادستان و بندهشن و کارنامه اردشیر است. ساز و کار نگهداری گل‌مهرها پس از به‌کارگیری آن‌ها مانند یک رونویس یا سند نزد دفترخانه‌ها یا افراد نیز گویای سامان اداری و مدیریتی به‌ویژه در نیمه دوم این دوره بوده است، نکته‌ای که می‌توان از جایگاه مناسب دیوانی نامبرده مانند آمارگران در گل‌مهرها و نبشته‌های پهلوی و یا پیوند سازمانی و اداری اندرزبدان و فره اردشیر (اردشیرخوره) نیز دریافت. همچنین گوناگونی آرایه‌ها و نام‌های انسانی آمده بر گل‌مهرها می‌تواند گویای این باشد که گل‌مهرها در دسترس پایگاه‌های مردمی نیز بوده‌اند.

بازبینی آن‌چه در برخی پژوهش‌ها نادیده انگاشته شده (نسبت بیشتر نمادهای جانوری یا آیینی به خانواده مغان) از دیگر اهداف پژوهش ما بوده که تلاش گردید با بیان نمونه‌های ادبی و تاریخی درستی یا نادرستی این انگاره‌ها را بیان کنیم. در این‌باره بازخوانی نشانه‌های تاریخی بروشنی گویای جایگاه ناپایدار مغان با همه برجستگی آن‌ها در این دوره بوده است. دیگر نکات ارزشمند این داده‌ها شناسایی نام جاها، نام‌ها، پسوندها، ستایش‌ها، نمادها، نمادنبشته‌ها و شناخت چگونگی پدیده‌های هنری مانند سبک نگارگری یکسان مهر و گل‌مهر با دیگر داده‌های هنری این دوره است که در آن آرایه‌ها با همی زیبایی و نازک‌کاری به‌کاررفته در آن‌ها از چپ به راست با برجستگی و تنومندی به نمایش درآمده‌اند. در پایان باید گفت پژوهش باستان‌شناسی گل‌مهرهای ساسانی آرشو موزه ملی تلاشی در شناساندن بهتر این داده‌ها و جامعه ساسانی همراه با خوانش نامه‌تنسر، خدای‌نامک، شاهنامه و مانند آن‌ها است و خواهد بود.

سپاسگزاری

از اساتید ارجمند به‌ویژه استاد راهنما آقای دکتر سیدمهدی موسوی‌کوهپر که در نگارش این مقاله راهنمای من بودند همچنین از خانم دکتر ندف عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد واحد همدان از گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی که خوانش دشوار نبشته‌های پهلوی گل‌مهرها را پذیرفتند بی‌اندازه سپاسگزارم.

منابع

- ارفعی، علدامجد. (۱۳۸۷). *مجموعه پژوهش‌های ایران باستان*. گل‌نبشته‌های باروی تخت جمشید، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران.
- بلاذری، احمدبن یحیی. (۱۳۴۶). *فتوح البلدان*. برگردان آذرتاش آذرنوش، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- بهرامان، مردفرخ. (۱۳۹۱). *مادیان هزاردادستان*. پژوهش سعید عربان، تهران، نشر علمی.
- بیتس، دانیل؛ و پلاگ، فرد. (۱۳۸۷). *انسان‌شناسی فرهنگی*. برگردان محسن ثلاثی، تهران علمی.
- جدی، محمدجواد. (۱۳۹۲). *دانشنامه مهر و حکاک در ایران*. مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- حسنی، میرزاحمد. (۱۳۹۴). معرفی مهرآمارگر و مهر مدافع درویشان ایالت کومش در دوره ساسانی. *فرهنگ قومس*، ۵۷-۵۴، ۱۹۴-۱۸۵، صاحب امتیاز اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی سمنان.
- خالقی مطلق، جلال؛ و امیدسالار، محمود. (۱۳۸۴). *شاهنامه چاپ مسکو*. ۳۱۳.
- خراشادی، سرور. (۱۳۹۵). *پژوهشی در سیر تحول عملکردی مناصب و بازسازی سلسله مراتب مقامات عصر ساسانی بر اساس مطالعه تطبیقی منابع تاریخی با شواهد باستان‌شناختی*. رساله دکتری تخصصی رشته باستان‌شناسی گرایش دوران تاریخی، تهران، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس.
- دریایی، تورج. (۱۳۹۲). *امپراتوری ساسانی*. برگردان مرتضی ثاقب‌فر، تهران: نشر قفنوس.
- دیوینگ، آلبرت. (۱۳۹۰). *(نقش مغان)*، در تولد یک امپراتوری. گردآوری وستا سرخوش کورتیس و سارا استیوارت، برگردان مهدی افشار، تهران: انتشارات نگارستان کتاب.
- دوستخواه، جلیل. (۱۳۸۵). *(پیوست) در اوستا*. گزارش و پژوهش: جلیل دستخواه، جلد اول، تهران: انتشارات مروارید، چاپ دهم.
- رشیدی‌نژاد، مسعود؛ موسوی‌کوهپیر، سیدمهدی؛ و نصرالله‌زاده، کوهپیر. (۱۴۰۳). پژوهشی بر فرهنگ نمادین گل‌مهرهای موزه ملی ایران. *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۲۷، ۷-۲۹. Doi: <https://dx.doi.org/10.22034/PJAS.8.27.125>
- رهبر، ایلناز؛ طاووسی، محمود؛ افهمی، رضا؛ شیخ‌مهدی، علی؛ و پورمند، حسن‌علی. (۱۳۹۵). بازتاب نمادین مشروعیت بر سکه‌های ساسانی مطالعه موردی: دوران قباد اول و جاماسب. *جامعه‌شناسی تاریخ*، ۸(۱)، ۲۳۰-۲۰۹. <https://jhs.modares.ac.ir>
- شریفیان، فریبا؛ فکری‌پور، کنایون؛ و حیدرپور، آزاده. (۱۳۹۹). بررسی نقش‌مایه‌ها و کتیبه‌های تعدادی از مهرهای ساسانی موزه بوعلی سینا همدان. *مطالعات باستان‌شناسی*، ۱۲(۱)، ۱۶۲-۱۷۸.
- <https://doi.org/10.22059/jarcs.2020.260783.142591>
- شهنساری، میثم؛ و موسوی‌کوهپیر، سیدمهدی. (۱۳۹۸). ساختار درونی روحانیت زرتشتی در دوره ساسانی. *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۲۹(۳)، ۱۶۲-۱۴۷. Doi: 10.30699/PJAS.3.9.147
- شهیدی، علی. (۱۳۸۵). مهرهای خسرو پرویز. *نامه ایران باستان*، ۶(۱ و ۲)، ۴۱-۲۷.
- https://iup.ac.ir/?s=%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87+%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86+%D8%A8%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86&post_type=product
- عقیفی، رحیم. (۱۳۴۸). اندرز اوشنر دانا. *مجله تخصصی زبان و ادبیات دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد (دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد)*، ۵(۴)، ۶۲۴-۶۰۲. Sid: <https://sid.ir/paper/443182/fa>
- علی‌محمدنجات، رویا. (۱۳۹۰). *انواع طبقه‌بندی اجتماعی ساسانیان و تأثیر آن بر جامعه و حکومت ساسانی*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی، دانشکده علوم انسانی، گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی ایران، واحد همدان.
- فکری‌پور، کنایون. (۱۳۹۱). بررسی هنر مهرسازی در زمان هخامنشیان و ساسانیان. *نقش‌مایه*، ۵(۱۲)، ۵۲-۳۹. <https://sanad.iau.ir/journal/naghshmayeh>
- قدیانی، عباس. (۱۳۸۴). تاریخ، فرهنگ و تمدن ایران در دوره ساسانی. تهران: فرهنگ مکتوب.
- کریستن‌سن، آرتور. (۱۳۸۶). *ایران در زمان ساسانیان*. تهران، صدای معاصر.
- گوئل، روبرت. (۱۳۸۴). *گل‌مهرهای تخت سلیمان، جستاری در مهرشناسی اواخر ساسانی*. برگردان فرامرز نجدسمیعی، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی.
- لوکونین، ولادمیر گریگوریوویچ. (۱۳۸۴). *تمدن ایران ساسانی*. برگردان عنایت‌الله رضا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- مختاریان، بهار؛ و کیالی، زینت. (۱۳۸۹). *تحلیلی دیگر از طبقات ساسانی*. نشر دانش، تهران.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین مسعودی. (۱۳۷۰). *مروج الذهب*. برگردان، ابوالقاسم پاینده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، جلد یک.
- مولایی، چنگیز. (۱۹۹۷). پیشنهادی درباره تصحیح و قرائت ۲ واژه از کارنامه اردشیر بابکان بر پایه قرینه‌ای در شاهنامه فردوسی. *جستارهای نوین ادبی (ادبیات و علوم انسانی سابق)*، ۲۰۰، ۱۲۷-۱۱۷.
- Doi: <https://doi.org/10.22067/jls.v51i1.80530>
- مینوی، مجتبی؛ و رضوانی، محمد اسماعیل. (۱۳۵۴). *نامه تنسره گشنسب*. چاپ دوم، تهران: خوارزمی: ۱۲۴-۱۲۳.
- نفیسی، سعید. (۱۳۳۱). *تاریخ تمدن ایران ساسانی*. انتشارات دانشگاه تهران.

References

- Akbarzadeh, D., Daryaei, T. (2012). Inscribed Sasanian Bullae at the National Museum of Iran. *e-Sasanika* 12, 1-27. <https://sites.uci.edu/sasanika/2012-2/>
- Askari Chaverdi, A., & Carlo Giovanni Cereti. (2013). Preliminary notes on two small groups of Sasanian bullae recently discovered in Fārs. *Commentationes iranicae. Vladimiro f. Aaron Livschits nonagenario donum natalicium, Nestor-Istoriya*, 182-190.
- Azarpay, Guitty. (1966). Bullae from the Pahlavi Archive at the University of California, Berkeley. *ĒRĀN UD ANĒRĀN* 10: 61.
- Garrison, M. B. & Cool Root, M. (2001). *Seals on the Persepolis Fortification Tablets*, vol 1, The University of Chicago.
- Ghasemi, P. (2021). Study a collection of Sasanian clay bullae in the National Museum of Iran, m returned from the United States of America. *Journal of National Museum of Iran*, 2(3), 75-112. Doi: 10.6084/m9.figshare.14752668.v1
- Gignoux, P. (1971). *Les collections de sceaux et de bulles sassanides de la Bibliotheque Nationale de Paris*. Accademia Nazionale dei Lincei.
- Göbl, Robert. (1976). *Die Tonbullen vom Tacht-e Suleiman*. Vol. 1. D. Reimer.
- Gyselen, Rika. (1987). Catalogue des sceaux, camées et bulles sasanides de la Bibliothèque nationale et du Musée du Louvre. *National Library and the Louvre Museum*, Vol. 1, Collection Générale, 11-14.
- Gyselen, R. (1995). *Les sceaux des mages de l'Iran sassanide; Au Carrefour des religions*. Res Orientales VII.
- Perikhanian, Anahit. (1997). *The Book of A Thousand Judgements (A Sasanian Law-Book)*. translated by Nina Garsoïan (Costa Mesa, Calif: Mazda. 225).
- Soortiji, Saman, Kamaledin Niknami, & Hayedeh Khamseh. (2022). Investigating and introducing signs of Achaemenid Shekel coins, *from the collection of Mazandaran Museum*. 14(2), 59-85. Doi: 10.22059/jarcs.2022.340317.143099
- Winlock, H. E., Hauser, W., & Upton, J. M. (1934). The Persian Expedition 1933-1934, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 29(12), 3-22.